

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

**MÖVZU: №10 «AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA.
AZƏRBAYCANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ»**

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2013-cü il

**MÖVZU № 10 «AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA.
AZƏRBAYCANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ»**

PLAN

GİRİŞ

1. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin birinci mərhələsi
2. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. Türkmənçay müqaviləsi.
3. Komendant idarə üsulu. XIX əsrin 30-40-cı illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh.570-668
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh. 569-587
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) III hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 1998, 2007. IV cild. səh.4-37
5. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
6. Hüseynov Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007
7. İrəvan xanlığı. Bakı,2010
8. İsmayıl M. Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997
9. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989 (sənəd №62,63, 66, 67)
10. Sumbatzadə. Ə. Quba üsyanı. Bakı, 1961
11. Gülməliyev M. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu.

GİRİŞ

XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisində feodal pərakəndəliyi mövcud idi. Azərbaycan xanlıqları vahid dövlətin yaradılması uğrunda deyil, yalnız öz ərazilərini genişləndirmək, qonşu xanlıqların ərazisini zəbt etmək və öz müstəqilliklərini qorumaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, feodallarla ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər arasında ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz barəsində işğalçı niyyətləri, İran işğalçılarının viranedicilik yürüşləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Qeyd etdiyimiz dövrdə həm Rusiya, həm də İran Qacarlar dövləti Azərbaycanı, bütövlükdə isə Cənubi Qafqazı ələ keçirməyə çalışırdılar. XVIII əsrin sonunda Yekaterinanın və Ağa Məhəmməd şahın ölümü vəziyyəti dəyişdi. İPavel rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxardı, Fətəli şah isə yenidən taxta oturduğu üçün öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Yarlanmış vəziyyətdən yararlanmayan Azərbaycan xanlıqları öz aralarındakı mübarizəni dayandıraraq yadelli düşməne qarşı birləşmək əvəzinə ara müharibələrini davam etdirirdilər. Pavelin öldürülməsindən sonra hakimiyyətə geyələnən I Aleksandr Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq siyasətini həyata keçirməyə başladı. Eyni zamanda Avropa dövlətləri tərəfindən qızıqdırılan Qacarlar dövləti də Rusiyaya qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı.

Beləliklə, XIX əsrin I yarısında baş verən I və II Rus-İran müharibələri Azərbaycan torpaqlarının bu dövlətlər arasında bölüşdürülməsinə və Azərbaycan ərazisində dövlətçilik ənənələrinə son qoyuldu.

Sual 1. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. XVIII - XIX əsrin hüduqlarında Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Qonşu xanlığın ərazilərini ələ keçirmək uğrunda xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, feodallarla ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər arasında ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz barəsində işğalçı niyyətləri, İran işğalçılarının viranedicu yürüşləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Göstərilən dövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın istilasından ibarət idi. Çarizm Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzər dənizi hövzəsi üzərində Rusiya ağalığına nail olmağa, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə can atırdı. Azərbaycanın təbii sərvətləri, xüsusən də faydalı qazıntı yataqları artıq rus elminə məlum idi və təsadüfi deyildi ki, II Yekaterina hökuməti bu ölkənin sərvətlərinin mənimsənilməsini onun istilası ilə bağlayırdı. Qızılboya, yun, ipək, pambıq, tütün, yanacaq və s. Rusiya sənayesini xammal və yanacaq təmin edə bilirdi.

Zaqafqaziyanın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti xüsusilə böyük idi. Bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilirdi. Rusiya Mərkəzi Qafqazı hələ fəth edə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın istilası dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilirdi. Nəhayət, rus-İngilis rəqabəti Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırırdı. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi Böyük Britaniyanın Şərqdə təsirinə, Ost-Hind kompaniyasının inhisarına ağır zərbə endirə bilirdi.

Cənubi Qafqazdakı mürəkkəb vəziyyət Rusiyanın işğalçı planlarının bu diyarda həyata keçirilməsini obyektiv olaraq asanlaşdırırdı. Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları Cənubi Qafqazı var-yoxdan çıxarırdı. Zəruri ilkin sosial-iqtisadi şərtlərin, yetkin siyasi qüvvələrin olmaması üzündən ayrı-ayrı xanların Azərbaycanı öz başçılıqları altında birləşdirmək cəhdləri uğursuzluğa uğrayırdı.

Qərbi Avropa dövlətlərinin də, xüsusən İngiltərə və Fransanın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Onlar Rusiyanın bu ərazidə fəal hərəkətlərini diqqətlə izləyir və çarizmin planlarına mane olmağa çalışırdılar.

1800-cü ilin sonunda İngiltərə nümayəndəsi Malkolm İrana gəldi və 1801-ci ilin əvvəlində bu dövlətlə müqavilə bağladı. Siyasi və ticarət müqavilələrini bağlamaqla İngiltərə İranın daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etdi. İngiltərə hər hansı dövlətin İran üzərinə hücum edəcəyi təqdirdə

şaha lazımı qədər xidmət heyəti ilə birlikdə tələb olunan miqdarda hərbi xərc verməyi öz üzərinə götürürdü.

Ticarət müqaviləsi razılığa gələn tərəflərin tacirlərinə öz mallarını hər iki dövlətin ərazisinə azad daşımaq hüququ verirdi. İngiltərə tacirlərinə İranın istənilən şəhər və limanında məskən salmağa icazə verilir, onların malları isə hər cür vergilərdən azad olunurdu.

Müqavilələr ölkənin bazarını ingilis tacirlərinin üzünə geniş açır, İranı öz müstəmləkə mülklərini genişləndirmək uğrunda mübarizədə İngiltərənin antirus siyasətinin alətinə, öz müstəmləkəsini – Hindistanı kənar təcavüzlərdən qorumaq, Zaqafqaziya barəsində özünün uzağa gedən planlarını həyata keçirmək üçün meydana çevirirdi.

Çar hökuməti belə hesab etdi ki, bu müqavilə ilk növbədə Rusiyaya qarşı yönəldilmişdir, ona görə də öz planlarının həyata keçirilməsinə hazırlaşdı. Lakin I Pavelin öldürülməsindən və I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsindən sonra rəqiblərin qüvvələr nisbəti dəyişdi. I Aleksandr Fransa ilə əlaqələri qırdı və İngiltərə ilə yaxınlaşdı. Bu dövrdə təcavüzkar Napoleon Fransanın mövcudluğu şəraitində Rusiya ilə yaxınlaşmanı yüksək qiymətləndirən İngiltərə artıq İranı açıqca müdafiə edə bilmirdi. Fransa bu vəziyyətdən dərhal istifadə etmək imkanını əldən verməyərək Rusiya əleyhinə müqavilə bağlamağı şah İranına təklif etdi.

İngiltərə ilə yaxınlaşmasına baxmayaraq, I Aleksandr Cənubi Qafqaz barədə öz planını həyata keçirməyi qərara aldı. O, hər şeydən əvvəl Həştəxan-Dərbənd-Bakı vasitəsilə rus qoşunlarının 1799-cu ildə yenidən daxil olduğu Gürcüstanla əlaqə yaratmağa çalışırdı.

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Rus qoşunları baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi – Kartli-Kaxetiya çarlığının vassal asılılığında olan və onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilmiş **Qazax, Borçalı, Şəmşəddil** sultanlıqları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Deməli, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanğıcı qoyuldu.

I Aleksandr bəzi xanların artıq Rusiya himayəsini qəbul etməyə məcbur olması ilə kifayətlənməmək qərara aldı. O, digər xanlıqları da, ilk növbədə Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. General Knorriñin təşəbbüsü ilə 1802-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında Şimali Qafqazda, Georgiyevsk şəhərində siyasi və ticarət məsələləri üzrə danışıqlar üçün çar komandanlığının Şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüşünü keçirildi. Danışıqlarda Tarku şamxalı, Qara Qaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və d. dağlı hakimlərin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının – Quba və Talış xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər xanlıqların nümayəndələri görüşdə iştirak etmirdi.

İranın mane olmasına baxmayaraq, Georgiyevskdə dörd ay davam edən danışıqlar müvəffəqiyyətlə başa çatdı və 1802-ci il dekabrın 26-da

müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, onu imzalayanlar İran hücum edəcəyi təqdirdə ona qarşı çıxmağı öz öhdələrinə götürüdülər. Müqavilə Zaqafqaziyada ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. nəzərdə tuturdu. Müqavilədə deyilirdi ki, onu imzalayanlar «onların öz xahişlərinə görə...Rusiya...himayəsinə» qəbul olunurlar.

Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra çar hökuməti həmin müqaviləyə etinasız yanaşaraq Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərini zəbt etmək üçün hazırlaşmağa başladı.

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilasını kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesin öz xüsusiyyətləri vardır.

Feodal hakimlər – xanlar yaxşı başa düşürdülər ki, öz qüvvələri ilə İran, Rusiya kimi dövlətlərə müqavimət göstərməklə öz xanlıqlarını qoruyub saxlaya bilməyəcəklər. Onlar Rusiyanın xanlıqların istiqlaliliyyətini qoruyacağı barədə verdiyi yalan vədlərə uyaraq, öz xanlıqlarının istiqlaliliyyətini bu yolla qoruyacaqlarını zənn edərək, bir tərəfdən rus himayəsini qəbul etməyə meyl etməli olur, digər tərəfdən isə çarizmin vədlərinə inamsızlıq göstərirdilər. Onların bəziləri bu yolla İran və ya Türkiyə qoşunlarının basqın edəcəyi təqdirdə öz torpaqlarını qərətdən və var-yoxdan çıxarılmasından müdafiə edə biləcəklərinə ümid bəsləyirdilər. Eyni zamanda bu xanlar İrana və Türkiyəyə də meyl göstərdiklərindən tərəddüd edir, öz mövqe və qərarlarını qəti müəyyənləşdirməyə tələsmirdilər. Bu, hər şeydən əvvəl, xanların öz xanlıqlarının daxili idarəsində müstəqillik saxlanılmasına əmin olmamaları ilə əlaqədar idi.

Rusiyanın Azərbaycana işğalı prosesində qədim gürcü zadəgan nəslindən çıxmış, 1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın baş komandanı təyin edilən general P.D.Sisianov Cənubi Qafqazda Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-hərbi hakimiyyəti qafqazlı Sisianova həvalə edərək, onun vasitəsilə Qafqazı sakitləşdirməyə ümid bəsləyirdi. Sisianov isə Azərbaycan xalqına özünün nifrəti və amansız münasibəti ilə fərqlənirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan xanlarına göndərdiyi alçalıcı məktublar buna dəlalət edir.

Çar hökuməti Şərqi Gürcüstan ərazisindən hücum meydanını kimi istifadə edərək, Azərbaycan barəsindəki planlarını həyata keçirməyə başladı. Sisianov Car-Balakən camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki bu ərazi rus qoşunlarının Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Rus qoşunları 5 minlik gürcü qoşunu ilə birlikdə Car-Balakəndə yerli əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Gürcüstanda antirus, iranpərəst dairələrə başçılıq edən və öz hakimiyyətinin bərpasına çalışan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə silahlı dəstəsi ilə Cara gəldi. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırdıqdan sonra general Qulyakov heç bir hərbi ehtiyac olmadan Balakəni yandırdı. Martın 29-da Car fəth olundu. 1803-cü il aprelin

12-də Car-Balakənin camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə saziş - andlı öhdəlik bağlandı.

Sazişin şərtlərinə görə, carlılar çar xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq əmanətlər verməli, öz ərazilərində rus qoşunlarını yerləşdirməli idilər. Carlıların şahzadə Aleksandri və əlaltılarını qəbul etməmək və gizlətməmək barədə təəhhüdü sazişdə xüsusi qeyd olundu. Lakin camaatın daxili idarəsinin dəyişməz olaraq qaldığını və əhalinin itaət şərtlərini yerinə yetirmədiyini gören general Qulyakov 1804-cü ilin yanvarında yenidən Cara soxuldu. Car yenidən fəth olundu və yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən hücumla məruz qaldılar. Qanlı döyüşdə carlılar üstünlük qazanıb qələbə çaldılar. Rus qoşunlarının salamat qalmış hissəsi Muxax kəndinə geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü.

1803-cü ilin martında müqavimət göstərmiş adamların əfv olunması barədə carlıların xahişini rədd etmiş Sisianovun şəxsi hərəkəti Carda baş vermiş hadisələrdə az rol oynamadı. O, nəinki əfv etmədi, əksinə öz məktubunda alçaldıcı şəkildə yazdı: «kafir əclaf...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanim və əfv edim. Siz mənim gəlməyimi gözləyəcəksiniz və onda mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içəlatını dartıb çıxaracağam».

Carlılar yenidən hücumla keçmiş rus qoşunlarına müqavimət göstərməyi davam etdirməyin qeyri-mümkünlüyünü və faydasızlığını görərək təslim oldular.

Car-Balakən camaatının fəthindən sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. Sultanlıqda 40-cı illərin ortalarında sultan öz torpaqlarının daxili idarəsində hakimiyyətini qoruyub saxlamışdı.

General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi. Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən rus dövləti ilə səmimi diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Xanlığın hökmdarı Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə rədd cavabı vermədi. O yazırdı ki, 1796-cı ildə «sənin padşahın fərman göndərdi və mən də onun təklifini qəbul edib qalanı təhvil verdim. Əgər indi də sənin padşahın belə fərman göndəribsə, onu mənə göstər. Onda mən onun iradəsini görərək buna uyğun hərəkət edəyəm». General isə məktublarında özünəməxsus yekəxanəlik və etnasızlıqla Cavad xanı özündən uzaqlaşdırdı, bu da qanlı döyüşlərə gətirib çıxardı.

Sisianov Rusiya hakimiyyətini qəbul etmiş digər xanlıqlardan fərqli olaraq, Gəncə xanlığına qarşı daha amansız tələblər irəli sürürdü. O, Cavad xandan ildə 20 min çervon məbləğində, yəni sonralar Şəki, Qarabağ və Şirvan xanlıqları üçün müəyyənləşdirilmiş məbləğdən 3 dəfə çox ödənc tələb edir və yazırdı: «Əgər mənim təklifimi qəbul etməsən Gəncəyə atəş və qılıncla gələcəyəm».

O, 11 topu olan piyada batalyonu, 3 eskadron və 2 kazak yüzlüyündən ibarət qoşunu Gəncə üzərinə yeritdi. Bütün bu qoşunlara

general Portnyakin komandanlıq edirdi. Gəncəyə doğru yolda, şəhərin iki verstliyindəki Quru qobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk vuruşma baş verdi. Cavad xan bir qədər müqavimətdən sonra gücdən düşərək pozulmuş qoşunları ilə birlikdə qalaya qayıtdı. Bundan sonra rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumla başladılar. Onların iki cəhdi dəf olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadla müqavimət göstərdilər. Cavad xan və oğlu Hüseyinqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi, şəhər isə öz qədim adını itirdi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. «Gəncə» adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilirdilər.

Gəncənin alınması rus qoşunlarının digər feodal dövlətlərini tabe etmək məqsədilə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Gəncə xanlığının vassal asılılığında olan Samux hakimi Şirin bəy Gəncənin süqutundan sonra Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu. O, hər il Rusiyaya 1000 çervon, 3 min manat bac verməyi öhdəsinə götürdü.

Birinci Rusiya-İran müharibəsi. Gürcüstanın birləşdirilməsi, Gəncənin tutulması və Rusiyanın getdikcə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi İrani qəti tədbir görməyə məcbur etdi. Cənubi Qafqaz ölkələrindən əl çəkmək istəməyən İran dövləti öz qonşuluğunda Rusiya imperiyasının hökmranlıq qazanması ilə barışa bilmirdi. Beynəlxalq durum İranın Rusiya işğalına qarşı çıxması üçün şərait yaradırdı.

Bu savaş özgə torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda aparıldığından hər iki tərəf üçün ədalətsiz idi. Rusiya çarlığı İranla yanaşı Şimali Azərbaycan xanlıqlarına qarşı da savaş aparır, onları ələ keçirərək yerli xalqın mənafeyini tapdalayırdı. Burada ələ keçirdiyi torpaqları Rusiya, bütöv bir etnik toplum, etnik birliyi olan bir torpaq kimi özünə qatmır, Balkanlarda olduğu kimi dövlət qurumları yaratmırdı. Bu isə torpaqların hüquqsuz bir müstəmləkə kimi imperiyanın müstəmləkə sistemində qatıldığını göstərirdi.

1804-cü ilin mayında İran rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələbi rədd etdi. 1804-cü il iyunun 10-da iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər kəsildi və müharibə başlandı.

İran tərəfinin planına görə qoşunlar iki istiqamətdə: İrəvan-Qazax və Şuşa-Gəncə üzərinə hücum edərək Tiflisi tutmalı, sonra şimal-şərqi Qafqazda möhkəmlənməli, Şimali Qafqazı Qızılyar xəttinə kimi ruslardan təmizləməli idi. Rusiya komandanlığı üçün ön planda Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsi dururdu. Rus komandanlığının əmri altında olan qoşunların sayca az olması səbəbindən İrana qarşı ayrıca bir əməliyyat aparmaq nəzərdə tutulmurdu. Başlıca diqqət İran qoşunları hərəkətinin qarşısının alınmasına yönəlmişdi.

İran şahzadəsi, Cənubi Azərbaycan hakimi Abbas Mirzənin 50 minlik qoşunla İrəvana yaxınlaşması Sisianov üçün gözlənilməz olmadı. Üçkilsə və Qəmərlidə olan ilk döyüşlərdə Sisianov üstünlük qazandı. İrəvan

şəhərini mühasirəyə aldı. İran şahı Fətəli şah da buraya gəldi. İkiqat çevrə yarandı: ruslar İrəvanı, iranlılar isə rusları arxadan mühasirəyə aldı. Sisianovun ağır vəziyyətə düşməsi onun yerli müttəfiqləri arasına pozuntu saldı. İlk öncə onunla birlikdə yürüşə çıxmış gürcü knyazları döyüş yerini buraxıb qaçdılar. Fətəli şah yanında olan gürcü şahzadəsi Aleksandri gizli tapşırıqla Tiflisə göndərdi. Qazax, Borçalı və Pənbəkli türkləri Rusiyadan üz çevirdilər. Korluq çəkən qoşun üçün Sisianov azuqə gətirməyə çalışdı. Ancaq onun göndərdiyi 150 əsgər Qara mayor başda olmaqla üsyan etmiş pənbəklilər tərəfindən məhv edildi. Rus qoşunu içinə qızdırma-titrətmə azarı düşdü. 1804-cü il sentyabrın 4-də Sisianov aradan çıxıb Tiflisə döndü.

Kürəkçay müqaviləsi. Gəncə xanlığı işğal edilən kimi Sisianov Qarabağ xanlığına təzyiqli gücləndirdi. O, mayor Lisaneviçi Gəncədən birbaşa İbrahim xanın yanına göndərib, Rusiya tabeliyinə keçməyi təklif etdi. Bu zaman Qarabağda iranpərəst və ruspərəst qüvvələr arasında mübarizə getdiyindən vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Son anda Qarabağda ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmməd həsən ağanın dəstəsi üstün gəldi. İrəvandan döndükdən sonra Fətəli şah Qarabağ xanlığını ələ keçirməyi qarşıya məqsəd qoydu. Gəncə tutulduqdan sonra ruslar üçün artıq Qarabağa yol açıq idi. Şah öz sarayında əmanət olan Əbülfət ağanı 5 minlik qoşunla atasına yardım və kömək adı ilə Qarabağa göndərdi. Tapşırıq ki, Məhəmməd həsən ağanı və İrana qarşı olan bir neçə Qarabağ bəylərini şahın hüzuruna göndərsin. İbrahim xan şahın yardımını qəbul etməyib, oğlu Əbülfət ağaya ağır cavab göndərdi, Qarabağ torpağına girməyi ona qadağan etdi. Ancaq oğlu buna məhəl qoymadı. Dizaq mahalının Tuğ kəndində olan İbrahim xan və Məhəmməd həsən ağa şah qoşununu burada qarşılayıb məğlub etdilər. Qoşunun bütün at və heyvanı ələ keçirildi, sərbazlardan çoxu öldürüldü, bir çoxu əsir düşdü.

Fətəli şahın tabe olmaq haqqında yeni fərmanını cavabsız buraxan İbrahim xan Tiflisə elçi göndərib Sisianovdan yardım istədi. Mayor Lisaneviç rus əsgəri bölüyü ilə Qarabağa göndərildi.

1805-ci ilin yazında Sisianov iranlıları qabaqlayıb Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün Gəncəyə gəldi. Buradan İbrahim xana məktub yazıb, Rusiya ya İran dövlətlərindən hansına tərəf olduğunu açıq bildirməyi tələb etdi.

Sisianov Gəncənin yaxınlığında Kürək çayı üzərində düşərgə salmışdı. İbrahim xan oğulları Məhəmməd həsən ağa, Mehdiqulu ağa, Xanlar ağa və Qarabağın başqa əyanları ilə birlikdə buraya gəldi. Adam göndərib kürəkəni, Şəki hakimi Səlim xanı da əyanları ilə buraya çağırırdı. Sonra müqavilə bağlandı: xanlar «Andlı öhdəlik» adlanan müqaviləyə möhürlərini basdılar, Sisianov isə qol qoydu. 1805-ci il 14 may Kürəkçay andlaşması 11 maddədən ibarət idi. Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağa razılığını verir, müstəqil xarici siyasət hüququndan çarın xeyrinə imtina edir, çar xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya dövləti də üzərinə müəyyən təəhhüdlər götürür, daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işlərinin xanın öhdəsində qalacağına söz

verirdi. Lakin bu, xanlığın daxili idarəçiliyinin olduğu kimi saxlanması, xana tam daxili siyasi muxtariyyət verilməsi demək deyildi. Çünki, general-leytenant (oğulları Məhəmməd həsən və Mehdiqulu general-mayor, kiçik oğlu Xanlar isə polkovnik) rütbəsi alan Qarabağ xanı artıq Qafqaz komandanlığının əmrlərini də yerinə yetirməli idi. Bununla yanaşı, mayor Lisaneviç başda olmaqla 500 rus əsgərinin qalaya bitişik Xanbağı adlanan yerdə yerləşdirilməsi də xanın davranışına məhdudiyyət qoyurdu.

Şəki xanlığı, əslində Qarabağ xanlığı ilə bir gündə Kürəkçay görüşlərində tabe edildi. Ancaq siyasət işlədərək Şəki xanlığı haqqında andlaşmanın tarixi bir həftə sonraya çəkildi: 21 may 1805-ci il. Hər iki andlaşma bir-birinə bənzəyirdi. Şərtləri də eyni idi. Səlim xan da bir gündə rus ordusunun general-leytenantı oldu, çara baş komandanın vasitəçiliyi ilə ərizə yazıldı. Şəki xanlığına da 500 rus əsgəri göndərildi. Memarlıq incisi olan Şəki xan sarayı kazarmaya çevrildi. Şəki xanlığı üzərinə qoyulan bac 7000 çervon idi.

1805-ci ilin yazında şah hökuməti rusların irəliləyişini saxlamaq və onları Şimali Azərbaycandan çıxarmaq istəyirdi. İyun ayının birinci yarısında Abbas Mirzə 10 min əsgərlə Qarabağ üzərinə hərəkətə başladı. Arazın suyu qalxdığı üçün Xudafərin körpüsündən keçərək, Cəbrayıl bağları yaxınlığında Məhəmməd həsən ağanın Qarabağ qoşunu və mayor Lisaneviçin yeger alayı üzərində üstünlük qazandı. Sonuncular Şuşa qalasına sığınmalı oldular. Qızılbaş ordusu iki qola ayrıldı. Biri Şuşanın dörd ağaclığında Ağoğlanı tutdu, o biri yarısı Əsgəran, Şahbulağı qalalarını tutdu. Baş komandan bir alayı onlara qarşı çıxardı. On bir günlük döyüşdə qoşunun yarısı qırıldı, polkovnik Karyagin və podpolkovnik Kotlyarevski yaralandılar. Rus qoşunu Şahbulağı alsa da, çəkilib Gəncəyə getməli oldu. Fətəli şah da qalan İran ordusu ilə Ağoğlana gəlmişdi. Ancaq Xəzər dənizi ilə Talış və Rəşt vilayətlərinə rus qoşunu çıxarılması barədə xəbər alan kimi geriye dönüb Ərdəbilə getdi.

Baş komandan Sisianov isə bu zaman qoşunla Tiflisdən Azərbaycana yollandı. Bunu eşidən Abbas Mirzə onunla qarşılaşmadan Tiflisə doğru yürüşə başladı, Sisianovun orada olmamasından faydalanmaq istədi. Amma Zəyəm yaxınlığında onun ardınca gələn Karyagine üstün gələ bilmədi. İran qoşunu burada böyük itki verib, Qazax sultanlığına soxuldu. Abbas Mirzə, ayrıca bir fərman və çar oğlu gürcü Aleksandrın vasitəsilə qazaxlılardan onun tərəfinə keçməyi, Tiflis üzərinə yürüşdə ona yardımçı olması tələb etdi. Qazaxlılar isə bu zaman artıq Rusiya komandanlığına sadıq qalmağa söz verdiklərindən iranlılarla döyüşə girdilər. İran ordusunun Tiflis yürüşü Zəyəm və Qazax döyüşləri ilə pozuldu. Abbas Mirzə Dilican dərəsi ilə çıxıb getməli oldu. 1805-ci ilin yaz-yay döyüşləri Qarabağ-Gəncə-Qazax bölgələrində təsərrüfata böyük ziyan vurdu, əkin-biçin işləri, məhsul yığımını pozuldu.

Sisianov 1805-ci ilin noyabrında Mingəçevir yaxınlığında Kürü keçərək Şirvana yürüş etdi. Şirvan torpağına girdikdən sonra Sisianovun

tələbi ilə 1500 Qarabağ atlısı da general-mayor Mehdiqulu ağanın başçılığı ilə bu qoşuna qoşuldu.

Sisianov bu yürüşü çox önəmli sayırdı. İrəvan və Meqreli tutmaq, bütün Cənubi Qafqazda bərkimək üçün Şamaxı-Bakı-Dərbənd yollarını ələ keçirmək, bununla da Rusiyaya çıxış açmaq onun başlıca istəyi idi. Şirvan xanı Mustafa xan Rusiya asılılığını qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Mustafa xan yaxın adamlarını yığıb qoşunla Lahıc yaxınlığındakı Fit dağına çəkildi. Möhkəm sığınacaq olan bu dağda səngər qurub düşərgə saldı. Bir neçə kiçik döyüşdən sonra Mustafa xan Rusiya komandanlığının tələblərini qəbul etdi. Amma rus ordusu düşərgəsinə gəlməkdən boyun qaçırdığı üçün, andlaşma bu düşərgə ilə Fit dağı arasında, düzənlikdə dekabrın 27-də imzalandı. Kürəkçay andlaşmasının bəndləri burada da təkrar edildi. Mustafa xan rus qoşunlarının Şamaxıda yerləşdirilməsinə razılıq vermədi. Bunun qarşılığında Cavad tərəfdə, Kür çayının ağzına yaxın yerdə rus komandanlığına qala tikmək hüququ verildi.

Bakının tutulması ilk zaman Xəzər dənizinə girmiş rus donanmasına tapşırılmışdı. Bu donanma 1805-ci ilin yayında Gilanın Ənzəli və Pəribazır məntəqələrini ələ keçirsə də, Rəşti ala bilmədi. Fətəli şahın Qarabağdan buraya yaxınlaşması İran döyüşçülərinin müqavimət əzmini artırdı. Rus donanmasının komandanı general-mayor Zavalışın buradan Bakıya yollandı. Avqustun 15-də Bakı şəhəri dənizdən çox kəskin top atəşinə tutuldu. Gəmilərdən quruya çıxarılan desant qoşunu qalanı çevrəyə alıb yaxın məntəqələri ələ keçirsə də, Bakı təslim olmadı. Bakı müdafiəçilərinin igidliyi, Qubalı Şeyxəli xanın qoşunla köməyə gəlməsi Zavalışını donanma ilə Sara adasına çəkilməyə məcbur etdi.

Sisianov 1806-cı ilin yanvarında Bakıya yetişdi. Xəzərdə indiyə kimi uğursuz vurnuxan Zavalışın donanması da yenidən buraya gəlib Sisianovun əmrinə keçdi. Yubanmadan Bakının verilməsi barədə müqavilə şərtləri Hüseynqulu xana göndərildi. Bu layihədə çox ağır şərtlər irəli sürülürdü: Bakının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, xan yalnız Rusiyanın onun üçün ayırdığı aylıqla keçinməli, Bakı şəhəri rusların yaratdığı ayrıca idarə altına keçməli, qalada 1000-ə yaxın rus əsgəri və topları yerləşdirilməli idi. Hüseynqulu xan şərtləri qəbul edəcəyini bildirdi.

Görüş qoşa qala qapısı yaxınlığında, fevralın 8-də oldu. Qala açarları Sisianova verilərkən o, xanın xalası oğlu İbrahim bəyin tapança atəşi ilə öldürüldü. Rus qoşunları quru yolla qayıtmaqdan çəkildilər. Gəmilərə oturub Hacı Tərxana (Həştərxana) getdilər. Ancaq onun öldürülməsi Bakının tutulmasını yalnız geriyyə çəkdi. İyun ayında isə general-feldmarşal I.V. Qudoviç Qafqaza baş komandan göndərildi. Bu zaman Rusiya-İran savaşı yeni bir mərhələyə daxil oldu.

1806-cı ilin yazında Abbas Mirzə 20 minlik qoşunla yenidən Qarabağ xanlığına soxuldu. Qızılbaş qoşunu Şuşa qalasının iki ağacılığına çatmışdı. Bu zaman Qarabağ xanlığında siyasi durum çox gərgin idi. Hakimiyyət uğrunda iki qüvvə – xanın oğlu Mehdiqulu ağanı və polkovnik Cəfərqulu

ağanı (xanın nəvəsi, Məhəmmədhəsən ağanın oğlu) xanlığa çıxarmaq istəyənlər kəskin müxalifətə girmişdilər.

Bu zaman İbrahim xan ailəsini Xanbağındakı evindən qalanın iki verstliyinə köçürdü. Bundan istifadə edən düşmənləri mayora xanın xəyanət etdiyini söylədilər. Xanın təkə taxtına deyil, varına da göz dikənlər çox idi. Lisaneviç fürsətdən istifadə edərək 200 rus əsgəri ilə xanın evi üstünə gəldi. İbrahim xan özü, Şəkili Səlim xanın bacısı və xanın arvadı, xanın qızı Nəcibə, on üç yaşlı oğlu, 17 nəfər bəy və bəyzadə, mirzə və nökrər qətlə yetirildilər.

Lisaneviç heç bir şey olmayıbmiş kimi tezdən qala xalqını dövlət divanxanası qarşısına yığıb, Mehdiqulu ağanı xanlığa çıxardı.

İyulun 15-də Honaşen yanında 7 saat sürən böyük döyüşdən sonra İran qoşunu çoxlu itki verib məğlub oldu. Abbas Mirzə qoşunla o taya qaçdı.

Döyüşdən sonra Mehdiqulu xan atasının öldürülməsində, evinin qarət edilməsində Lisaneviçi təqsirləndirərək onun buradan uzaqlaşdırılmasını tələb etdi və buna nail oldu.

Qarabağ əyaləti ilə yanaşı İran ordusu daha iki istiqamətdə hərəkət edirdi. İkinci bir qoşun birləşməsi Mil düzündən keçərək Şirvan və Şəki bölgələrini, üçüncüsü isə Bakı, Quba və Dərbəndi ələ keçirməli idi. Üçüncü savaşı istiqaməti İran üçün çox gərəkli sayılırdı.

Ruslar ciddi bir müqavimətlə qarşılaşmadan 1806-cı il iyunun 22-də Dərbəndi ələ keçirdilər. Bakının İran qoşunları tərəfindən tutulmasına yol verməmək üçün rus birləşməsi Dərbənddən buraya yola düşdü. General Qlazenapı əvəz edən general Bulqakov Quba məsələsini sonraya saxladı. Hüseynqulu xanın İrana qaçması 1806-cı ilin sentyabrında Bakının da müqavimətsiz ələ keçməsi ilə qurtardı. Bulqakov buradan Qubaya döndü. Şeyxəli xanın dağlara qaçması üzündən buranı da döyüşsüz alıb Rusiyaya qatdı.

Şuşada yeznəsi İbrahim xan və bacısı Tubu xanımın başına gətirilən müsibətdən sonra Şəki hakimi Səlim xan xalqı üsyana qaldırıb rus qoşununu buradan qovdu. Ancaq Dərbənd, Bakı və Qubanın tutulmasından sonra üstünlük bütünlüklə ruslarda idi. Oktyabrın 22-də Şəkiyə göndərilən çar qoşunu Səlim xanın bölüklərini əzib uğur qazandı. Səlim xan da İrana qaçdı. Çar qoşunu buradan üsyan etmiş Car-Balakənililərin də üsyanı yatırıldı.

Şah hökuməti Qarabağdan fərqli olaraq, bu bölgələrdə çar qoşunları ilə gedən mübarizəyə azacıq da olsa qatıla bilmədi. İran qoşunları yalnız Ağsuya kimi irəliləyə bildi. Şirvan hakimi Mustafa xan onlara qatılıb yardım etməkdən boyun qaçırdı.

1806-cı il döyüşləri nəticəsində Şimali Azərbaycanın başlıca bölgələri rus qoşunlarının əlinə keçdi.

Yerlərdə xalqın müqavimət hərəkəti ilə bağlı olaraq çar Rusiyası ilkin idarəçilik tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Qarabağ xanlığı kimi Şəki xanlığı da ləğv edilmədi. Amma burada Səlim xanın hakimliyi ləğv edildi.

Onun yerinə Rusiyaya sədaqət göstərən Xoylu Cəfərqulu xan qoyuldu. Bakı xanlığı ləğv edilərək birbaşa Rusiyaya tabe edildi.

İngiltərə-İran yaxınlaşması. Əsgəran danışıqları. 1808-ci ildə Harford Conson başda olmaqla İngiltərə elçiliyinin Tehrana gəlməsi İranın Fransa ilə yaxınlığına son qoydu. 1809-cu ilin fevralında Fransa elçisi Tehranı tərk etməli oldu. Bir ay sonra İngiltərə ilə İran arasında yeni müqavilə bağlandı. İran İngiltərəyə düşmən olan bütün dövlətlərlə əlaqələri kəsməyi, İngiltərə isə şaha ildə 120 min funt sterlinq (200 min түmən) yardım etməyi, Rusiya ilə müharibə üçün silah və hərbi köməkçilər verməyi öhdəsinə götürdü.

Rusiya-İran müharibəsi davam edirdi. 1808-ci ilin oktyabrın sonunda Naxçıvan ruslar tərəfindən tutuldu. Lakin İrəvanın mühasirəsi uğursuz oldu, ruslar Naxçıvanı da tərk etməli oldular. Uğursuz 1808-ci il döyüşlərindən sonra Qudoviç istefaya çıxdı, yerinə general Tormasov baş komandan təyin olundu.

1809-cu ildə Rusiya və İran arasında yeni toqquşmalar baş verdi. Avqustun ortalarında Abbas Mirzə Arazı keçərək Gəncə yaxınlığındakı Ağbulağa yaxınlaşdı. O, Gəncəni ala bilməyib İrəvana çəkildi. 1809-cu ilin sentyabrında İran qoşunu Lənkərana soxulub onu dağıtdı. Amma Qars paşalığı vasitəsilə Gürcüstana hücum istənilən nəticəni vermədi. 1810-cu ilin aprelində yenidən sülh haqqında Əsgəranda danışıqlar başlandı. Burada Talış xanlığı üstündə çox kəskin diplomatiya mübarizə getdi. Ruslar bir zaman Krım üçün istədikləri üsula əl ataraq, bu xanlığın Rusiyadan da, İrandan da asılı olmayan bir torpaq olduğunu təklif etdilər. General Tormasov öz hökumətinə bildirdi ki, İngiltərə də, Türkiyə də barışıq olmasını istəmirlər. Əsgəran danışıqları da pozuldu.

Gülüstan müqaviləsi. Böyük Britaniya hökuməti qüvvədən düşmüş İranla Rusiya arasında barışıqə yol verməməyə çalışırdı. 1810-cu ildə general Malkolm yenidən İrana gəlib çoxlu top və tüfəng gətirdi. 1811-ci ildə Ouzli, Harford Conson yerinə Tehrana böyük elçi göndərildi. O, 1809-cu il müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulan pul yardımının yeni üçillik məbləğini Fətəli şaha yetirdi. Tezliklə İngiltərədən İrana 12 top, 12 min mərmə, 12 min tüfəng, 12 min əsgərin geyimi üçün mahud göndərildi.

1810-1811-ci illərdə Türkiyə ilə müharibədə Rusiyanın bəzi uğurları sülh bağlanmasını tezləşdirdi. 1812-ci il mayın 16-da Buxarest barışığı imzalandı. Türkiyənin Qafqaz sərhədləri dəyişməz qaldı. Bununla Türkiyə Cənubi Qafqaz torpaqlarının çoxunun Rusiyaya qatılmasını tanımalı olurdu.

1812-ci ilin başlanğıcında Abbas Mirzə 20 minlik ordu ilə yenidən Qarabağa girib Şahbulağı tutsa da, Kotlyarevski tərəfindən geri oturduldu. Həmin ilin yayında Fransanın böyük bir ordu ilə Rusiyaya soxulması İranda ruh yüksəkliyi və sevincə qarşılandı. Artıq iyul ayında İranın atlı qoşunları Gəncəyə, sonra isə Şəkiyə basqın etdi.

Avqust ayında 10 minlik İran ordusu Talış xanlığına soxuldu. Ancaq burada da yerini bərkidə bilmədi. Ağoğlandan rus qoşunu ilə gələn Kotlyarevski oktyabrın 18-də Aslandüz döyüşündə Abbas Mirzəyə sarsıdıcı

zərbə endirdi. Rus ordusu Talış xanlığına yönəldi. 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası tutuldu. Rusiyanın Qafqazdakı yeni baş komandanı Rtişşev təşəbbüsü bütünlüklə öz əlinə aldı. Rusiyanın Fransaya qarşı 1812-ci il müharibəsində uğur qazanması İranın bütün ümidlərinə son qoydu.

İranın müharibəni uduzması, beynəlxalq münasibətlərin köklü dəyişilməsi sülh işini tezləşdirdi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən İngiltərə Rusiya-İran arasında danışıqlarda vasitəçilik etməyə nail oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda müqavilə imzalandı. Gülüstan müqaviləsi adı ilə tarixə düşən bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqları iki yerə parçalandı.

Azərbaycan xanlıqlarının ləğv edilməsi. Rusiyaya qarşı silahlı müqavimət göstərən xanlıqlar – Gəncə, Quba, Bakı – dərhal yox edilmişdi. Yermolov İrandan Tiflisə döndükdən sonra növbə vassal xanlıqlara çatdı. İranla yeni müharibə başlayacağı halda vassal xanlıqların Rusiyaya qarşı çıxacağını yaxşı anlayan baş komandan xan sülalələrini aradan götürmək üçün birbaşa təxribat üsulları işlətməkdən də çəkinmədi. 1819-cu ildə ilk olaraq Şəki xanlığı ləğv edildi. Sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xan erməni generalı Mədətovun göstərişi ilə zəhərlənərək öldürüldü. Bu haqda İran hökumətinin rəsmi bəyanat verməsinə baxmayaraq, xanlığın bütün xəzinəsi və mülkləri müsadirə edildi. Xan ailəsi var-yoxdan çıxarıldı. Həmin ildə Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə Şirvan xanlığı ləğv edildi.

Qarabağda Mehdiqulu xana qarşı qardaşı oğlu Cəfərqulu ağanı qoydular. Cəfərqulu ağanın adından guya Mehdiqulu xanın Mədətovu öldürmək istəməsi barədə yalan donos yazdırdılar. Mehdiqulu xan İrana qaçmalı oldu. Ruslardan xanlığa yüksələciyini gözləyən Cəfərqulu ağa isə Simbirskə sürgün edildi. Qarabağ xanlığının bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə keçdi, saysız torpaq mülkləri, ilxı və sürüləri müsadirə edildi. 1826-cı ildə Talış xanlığının vassal varlığına da son qoyuldu.

Sual 2. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. Türkmənçay müqaviləsi.

Rusiyanın Türkiyə və İrana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti Şərqi məsələsinin yenidən kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla bağlı Rusiyanın başlıca rəqibi olan İngiltərənin, həmçinin Türkiyə və İranın əks siyasəti fəallaşdı. İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 1814-cü ildə Tehranda İngiltərə ilə İran arasında yeni bağlaşma imzalandı. 1809-cu ildə olduğu kimi, Rusiya ilə savaş başlandığı halda İran İngiltərədən ildə 200 min tükən (2 milyon gümüş rubl) yardım alacaqdı, ancaq bu böyük yardım Britaniya böyük elçisinin nəzarəti altında xərclənməli idi. Rusiya-İran münasibətlərində İngiltərə hökumətinə vasitəçi rolunu oynamaq hüququ verildi.

Türkiyə hökmranlığına qarşı 1821-ci ildə Yunanıstanda üsyan baş verdikdən sonra Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin kəskinləşməsi İngiltərə diplomatiyasına öz təsirini göstərdi. Rusiya ilə İngiltərə arasında yaxınlaşma başladı. Yeni hakimiyyətə gələn I Nikolay 1826-cı il aprelin 4-də İngiltərə ilə Sankt-Peterburqda protokol imzaladı. Protokolun 3-cü bölümü

üzrə Türkiyə sultanı yunan-türk danışıqlarında İngiltərənin vasitəçiliyindən imtina edirdi. bununla Türkiyə meydanda tək qalırdı, çünki Rusiya və İngiltərənin ona birgə və ya ayrılıqda təsir göstərməsi nəzərdə tutulurdu. Bu, Türkiyəyə qarşı münasibətdə Rusiyanın əl-qolunu açdı. İngilis diplomatiyası belə bir yaxınlaşmanın siyasi qazancı ilə çətin öyünə bilərdi. Buna görə İngiltərə Rusiya-İran münasibətlərində vasitəçilikdən fəal istifadə etməyə, burada güzəştə davranmağa çalışırdı.

1813-cü ildən sonra da Rusiya-İran münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. İran öz uğursuzluğu ilə razılaşmırdı.

Rusiya ilə İran arasında ən çox çəkişmə doğuran Gülüstan müqaviləsinin II maddəsi oldu. Bu maddə dövlətlərarası sərhəd məsələsi ilə bağlı idi. Dəqiqlik baxımından II maddə diplomatik standartda tam uyğun gəlmirdi. İran tərəfi bundan istifadə etməyə çalışırdı. Artıq 1815-ci ilin aprelində bu məqsədlə Mirzə Əbdülhəsən xan Peterburqa göndərilmiş və bir ildən çox burada olmuşdu. O, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə ayrıca bir nota verib, Talış xanlığının və Muğanın İrana qaytarılması məsələsini qaldırdı. Rtişşevin yerinə keçən Yermolov 1816-cı ilin noyabrında sərhədlərlə tanış olub, İrana ərazi güzəşt etməkdən boyun qaçdı. Yermolovun İran səfəri də şah hökumətinin ümidlərini doğrultmadı. Bu zaman I Aleksandrın Gülüstan müqaviləsinə ayrıca bir manifestlə xalqa bəyan etməsi Rusiya mövqeyinin dönməz və güzəştətsiz olduğunu göstərirdi.

1818-1821 və 1823-cü illərdə hər iki tərəf təmsilçilərinin görüşləri də, növbəti ildə təzələnen danışıqlar da heç bir nəticə vermədi. Gülüstan müqaviləsinin II maddəsi əslində tərəflərdən heç birini təmin etmirdi. İrəvan xanlığı ələ keçirilməmiş qalırdı. Rusiya məqamın yetişməsini gözləyirdi. Müqavilənin IV maddəsində şahın vəliəhd seçdiyi oğluna Rusiya çarı tərəfindən kömək göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin İranın daxili işlərinə Rusiyanın qarışmasına yol verməmək üçün belə bir yardım yalnız şahın öz xahişi ilə göstərməli idi. Əslində, bu maddə Fətəli şahın rəsmi vəliəhdi Abbas Mirzəni nəzərdə tuturdu.

A.P.Yermolov bu maddəni pozmuş, İranda olarkən Abbas Mirzənin böyük qardaşı, Kirmanşah vilayətinin şahlığa can atan hakimi Məhəmməd Əli Mirzə ilə görüşmüşdü. Sonuncu, şahın gizli göstərişi ilə öldürüldü. Çar hökuməti isə Yermolovun bu hərəkətindən narazı qaldığını bildirməli oldu. I Aleksandr 1819-cu ilin mayında Abbas Mirzəni İran taxtının vəliəhdi kimi tanıdı. Ancaq bu Rusiyada nə İran ordusunun baş komandanı Abbas Mirzəyə qarşı düşmənçiliyi, nə də getdikcə dərinləşməkdə olan Rusiya-İran qarşıdurmasını aradan götürdü.

Rusiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqda 1825-ci ildə baş vermiş Dekabristlər üsyanı haqqında xəbər Tehrana ingilis diplomatı Şilan tərəfindən çatdırıldı. Şah sarayı əlverişli vaxt çatdığını düşünərək savaşa girməyi qərara aldı. İyul ayında İran qoşunları sərhədi keçdi. II Rusiya-İran savaşı başladı. İranın başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq, rus ordusunu Cənubi Qafqazdan çıxarıb Terekin o tərəfinə qovmaq idi. Rus qoşunlarının başlıca zərbəsi isə Təbrizə yönəlmişdi.

Müharibənin başlanğıcı Rusiya üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzə qoşunların başında Qarabağ-Gülənbər yaylaq yolu ilə Qarabağa getdi. İkinci qoşunu Əmir xan və Mehdiqulu xanla birlikdə Naxçıvan-Sisyan dağ yolu ilə arxadan Qarabağa göndərdi. İbrahim xan Qacar və şirvanlı Mustafa xanı Şirvana, Mir Həsən xanı başqa bir qoşunla Talışa, qardaşı Sarı Aslanı İrəvan sərdarı Hüseyn xan və İrakli oğlu Aleksandrla birlikdə Tiflis üzərinə yolladı. Uğurlu xan Ziyadoğlu Gəncəyə, Hüseyn xan (Səlim xanın oğlu) qardaşı Hacı xanla Şəkiyə – öz ata-baba yurdlarına girdilər.

Abbas Mirzənin ordusu Şuşa qalasını iyulun 26-da mühasirəyə aldı. Lakin onun strateji səhvi - Şuşanın 48 günlük uzun çəkən mühasirəsi savaşı bütün gedişinə təsir göstərdi. Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınıq rus qoşunlarını əzmək yerinə böyük qüvvə ilə Şuşa altında ləngidi. Bu, rus komandanlığına dağınıq qoşunlarını birləşdirmək, strateji təşəbbüsü ələ keçirib əks-hücuma keçmək üçün imkan yaratdı.

Şimali Azərbaycanda «Ümummüsəlman üsyanı». İkinci savaşa xalq öz yurduna dönməyə keçmiş xanların səsinə səs verib ayağa qalxdı. Sankt-Peterburqa bu barədə raport yazan Yermolov bildirirdi ki, qaçqın xanlar «qara camaatı, xüsusilə inamı yüngül olanları üsyana qaldırdılar». O, Azərbaycanda «ümummüsəlman üsyanı» baş verdiyini yazırdı.

Iyulun 27-də rus batalyonlarının şəhəri tərk edəcəyini öyrənən gəncəlilər qılınç və qalxanlara qurşanıb şəhər narın qalası üzərinə yürüdülər. Onlar ilk öncə qala həbsxanasını alıb siyasi dustaqları azadlığa buraxdılar. Iyulun 28-nə keçən gecə bir çox rus döyüşçüsünü qırıb Gəncəni təmizlədilər. Uğurlu xan asanlıqla azad edilmiş şəhərə girib narın qalada oturdu.

İkinci kütləvi üsyan Talış xanlığında baş verdi. Talış hakimi Mirhəsən xan atası Mustafa xan kimi Rusiya təbəəliyinə keçmişdi. Ancaq çar hərbiçilərinin özbaşınalığı və onunla bir nökr kimi davranması xanın dözümlünə son qoydu. Talış xanlığında bu zaman Mirhəsən xan deyil, əslində mayor İlyinski ağalığ edirdi. Xəzər dəniz batalyonu və 50 kazak atlısının komandiri olan bu mayor xanı sıxışdırıb İrana qaçmağa məcbur etdi. Belə bir durum xalqı üsyana qaldırdı. Mirhəsən xan üsyana qalxmış yerli döyüşçülər və bir neçə min İran sərbazı ilə 1826-cı il iyulun 25-də Lənkəranda yerləşən rus qarnizonu ilə döyüşə girdi. Altı gün və altı gecə sürən döyüşdən sonra mayor İlyinski Sara adasına çəkildi. Talış xanlığında da Rusiya hərbi idarəçiliyi devrildi.

Iyulun 26-da Cavad keçidi yanında ruslar daha bir döyüşü uduzdular. Bakı hakimi Hüseynqulu xan bu döyüşdən sonra 3 minlik İran atlısı ilə Bakı üzərinə yollandı. Çoxsaylı avarlı İran donanması da dənizdən onun köməyinə gəldi. Ancaq xanın xalqı ayağa qaldırmaq istəyi baş tutmadı.

Yenə iyulun 26-da Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərini azad etmiş Mustafa xan Şirvanda uğurla irəliləməkdə idi. Mustafa xan avqust ayında Şamaxı və Şirvandan rus qoşunlarını vurub çıxara bildi. Rus əsgərləri Qubaya sarı çəkildilər. Ancaq burada da yerli bəylər xalqı üsyana qaldırmışdılar. Üsyan dalğası rus əsgəri birləşmələrini Şəkiddən də kənara atmışdı.

Avqust ayında Rusiya komandanlığı dağınıq ordu birləşmələrini Gəncə-Tiflis xəttinə yığdı. I Nikolay Cənubi Qafqazdakı qoşunların baş komandanlığına Paskeviçi təyin etdi. 1826-cı il sentyabrın 3-də Şəmkir altındakı düzənlikdə Zəyəm dağı ətəyində İran və Rusiya qoşunları arasında baş verən döyüşdə ruslar qalib gəldilər. İran qoşunu 1500 əsgər itirərək Gəncəyə çəkildi.

Şəmkir altında uğurdan sonra rus qoşunları sentyabrın 4-də Gəncəni tutdular. Həmin ayın 13-də Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yaxınlığındakı döyüş də rusların qələbəsi ilə qurtardı. Gəncə döyüşü II Rusiya-İran savaşının ən böyük döyüşü oldu. Bu döyüşdən sonra İran ordusu bir daha özünə gələ bilmədi.

Bu döyüşdən sonra rus komandanlığı üçün 1826-cı il üsyanlarını yatırmaqdan ötəri əlverişli imkan yarandı. Bu, Yermolovun baş komandan vəzifəsində son fəal döyüşləri oldu.

Cənubi Azərbaycanda savaşlar. 1827-ci ilin yanvarında rus qoşunu Qaradağın mərkəzi Əhəri tutdu. General Mədətovun komandanlıq etdiyi qoşunlar Mişgini qarət etdilər. Aprelin 20-də Xudafərin körpüsü tutuldu. Sonra ruslar İrəvana doğru irəlilədilər. İrəvanın iki aylıq mühasirəsi ruslar üçün uğusuzluqla nəticələndi. İyunun 26-da Naxçıvan qalası döyüşsüz tutuldu. Daha sonra ruslar Abbasabad qalasını ələ keçirdilər. Sonra Sərdarabad çökdü. Sentyabrın 26-da İrəvan qalası mühasirəyə alındı. Oktyabrın 1-də qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası tutuldu. I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan qalasının adı qraf Paskeviçin tituluna qatıldı.

Paskeviçin Cənubi Azərbaycana girməyi qadağan etməsinə baxmayaraq rus birləşməsinin komandanı Eristov oktyabrın 2-də Mərəndi tutub Təbrizə doğru irəlilədi. Təbrizdə şah qarnizonunun rəisi Allahyar xan müdafiəyə hazırlaşdı. Ancaq Təbriz ruhani başçısı müctəhid Ağa Mirfəttah Təbatəbai rusların tərəfinə keçərək şəhərliləri ardınca apardı. Oktyabrın 13-də rus bölükləri Təbrizə girdilər. Rusiya baş komandanı Paskeviç Şimali Azərbaycanda Yermolovun yol verdiyi yanlış üsullardan qaçmağa çalışır, əhalini və yerli hakimləri qıcıqlandırmırdı. Abbas Mirzənin mərkəzləşdirmə siyasəti isə Cənubi Azərbaycan xanlarını Rusiya asılılığına doğru sürükləyirdi. Bütün bunlar Rusiya qoşunlarının irəliləməsini asanlaşdırırdı.

Təbriz tutulduqdan sonra Tehran üzərinə yol açıldı. Təbrizi idarə etmək üçün rus hərbiçilərinin və şəhərlilərin nümayəndələrindən ibarət Müvəqqəti idarə yaradıldı.

Türkmənçay müqaviləsi. Noyabr ayının 6-da Dehkarqanda Rusiya və İran arasında yeni danışıqlar başlandı. Təzminat məsələsi üzrə bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları irəli atıldı. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Müqavilənin bağlanması sürətləndi. Fevralın 9-dan 10-a keçən gecə Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Gülüstan müqaviləsinin bəzi şərtləri burada saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi. I maddə ilə tərəflər arasında əbədi barış elan

olunurdu. II maddədə İranın Rusiyaya 20 milyon gümüş rubl təzminat ödəyəcəyi bildirilir, III maddədə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçdiyi təsbit edilir, IV maddədə sərhədlər müəyyən edilirdi. Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi. XV maddə ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı idi. Müqavilə Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edildi. Türkmənçay müqaviləsi XIX əsrdə İranın İngiltərə, Fransa, Rusiya və Türkiyə ilə bağladığı müqavilələr üçərində ən ağırı idi. Bu müqavilə İranı Rusiyadan asılı duruma gətirdi.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə savaşı. Çar Rusiyası İranla müharibəni qazanandan sonra işğalçılıq istəklərinin yeni nöqtəsinə keçdi. 1828-ci ilin apreldə Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi. Döyüşlər Balkanlarda və Qafqazda gedirdi. Qafqaz hərbi əməliyyatları rus qoşunlarının Qars istiqamətində hücumu ilə başladı. 1828-ci il iyunun 22-də rus qoşunu Qars qalasını ələ keçirdi. Rus komandanlığı Cənubi Qafqazda köhüllü piyada və süvari alayları təşkil etdi. Qarsı tutduqdan sonra ruslar Ahalsıx üzərinə hərəkət etdilər. Avqustun sonlarına qədər ruslar Bəyazid qalası, Torpaqqala və Diadil sədləri ilə birlikdə bütün Bəyazid paşalığını zəbt etdilər. 1828-ci il hərbi kompaniyasının sonuna yaxın rus qoşunu Ərzurumun 90 kilometrliyində yerləşdi. Anapa və Poti rusların əlinə keçdi.

1829-cu il hərbi əməliyyatlarının gedişində rus ordusu başlıca vəzifəsi Anadolunun içərilərinə doğru hərəkət edərək Ərzurumu tutdu və Trabzon üzərinə hücumla hazırlaşdı. Balkan hərbi meydanında isə rus qoşunu Balkan dağlarından keçərək Ədirnəni ələ keçirdi və İstanbula yaxınlaşdı. Sultən sülh bağlamağa məcbur oldu. 1829-cu il sentyabrın 2-də Ədirnədə bağlanan sülh müqaviləsinə görə Osmanlı Türkiyəsi şimalda Anapadan başlayaraq cənubda Müqəddəs Hikolay limanına qədər Qara dənizin bütün şərq sahillərini və Ahalsıx paşalığının bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getdi. Ədirnə sülhü Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını təsbit etdi, Rusiyanın Orta Şərqdə və Balkanlarda mövqelərini möhkəmləndirdi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirdi. Azərbaycan xalqı zorla iki hissəyə bölündü. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində torpaqlarımız parçalandı və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu. İşğal nəticəsində Azərbaycan çar Rusiyası zadəganlarının və sənaye sahiblərinin xammal bazasına, rus tacirlərinin satış bazarına çevrildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi.

Sual 3. Komendant idarə üsulu. XIX əsrin 30-40-cı illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin gedişində yeni inzibati idarə sistemi yaradılmağa başladı. Rus qoşunlarına müqavimət

göstərən xanlar hakimiyyətdən məhrum edilir, xanlıqlar isə başda komendant olmaqla dairə və əyalətlərə çevrildilər. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı tərəfindən mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Gəncə və Bakı xanlıqları işğal edildikdən sonra bu ərazilərdə xanlıq idarəçiliyi ləğv edilmiş, komendant idarə sistemi tətbiq olunmuşdu. Bəzi hallarda komendant üsul-idarəsi tətbiq edilməzdən əvvəl qısa müddətə keçid sistemi yaradılırdı. Quba xanlığı 1806-cı ildə işğal edildikdən sonra 1810-cu ilədək yerli bəylərdən təşkil olunmuş müvəqqəti orqan tərəfindən idarə olundu.

Ölkənin yerdə qalan hissəsində – Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistem və idarə aparatı saxlanılmışdı. Bu xanlıqlar Rusiyaya müqavilə əsasında ilhaq edilmişdilər. Məhz buna görə də onların xüsusi statusları var idi. Xanların daxili idarəçilikdə hüquqları əvvəlki həcmdə saxlanılsa da, onların səlahiyyət və hakimiyyətləri xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Belə ki, xanlıqların ərazisində rus hərbi qüvvələri yerləşdirilir, xanlar isə çar generalları siyahısına daxil edilərək Qafqazdakı baş komandanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bununla belə, çarizm öz vassallarının xidmətindən imtina etdi və 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1822-ci ildə Qarabağ və 1826-cı ildə Lənkəran xanlıqları ləğv edilərək komendantlıqlara çevrildi.

Şimali Azərbaycanda Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, Car-Balakən vilayəti, Qazax və Şəmşəddil distansiyaları yaradıldı. Əzəli Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və İrəvanı rus çarizmi «Erməni vilayəti»nin tərkibinə daxil etdi. Əyalətlər iki dairədə birləşdirildi. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri mərkəzi Şuşa olan «Müsəlman əyalətləri dairəsi»nə, Bakı və Quba əyalətləri isə mərkəzi Dərbənd olan «Dağıstan hərbi dairəsi»nə daxil idilər.

Komendant idarə sistemi çarizm tərəfindən bərqərar edilmiş despotik müstəmləkə rejiminin məhsulu və konkret təzahürü idi. Əyalətdə bütün hakimiyyət faktiki olaraq komendantın əlində cəmləşirdi. Komendantlara çox böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Hətta hökumət dairələrində də etiraf edilirdi ki, «Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi, bəzi əyalətlərin Rusiyaya birləşdirilməsindən 30 ilə qədər vaxtın keçməsinə baxmayaraq, hələ özündə həmin ölkənin keçmiş hakimlərinin hesabatsız, özbaşına və qeyri-müəyyən idarəçiliklərinin nişanələrini saxlayır». Komendantların özbaşınalıqları görünməmiş cinayətkarlıq və pozuntular doğururdu. Əhali amansız soyğunçuluğa məruz qalırdı.

Cənubi Qafqaz diyarını təftiş etmiş senatorlar Kutaysov və Meçnikov çarın adına göndərdikləri 1831-ci il tarixli məlumatda göstərirdilər ki, «knyaz Mədətov müsəlman dairəsinin hərbi-dairə rəisi olarkən özgələrin mülklərini özbaşına ələ keçirmiş, əhalini pulsuz özü üçün işlətməmiş, başqalarının adına sənədlər düzəltmişdi... Knyaz Mədətov sağ olsaydı, bu əməllərinə görə məhkəməyə verilməli idi». Senatorların ədliyyə nazirinə göndərdikləri təqdimatda deyilirdi: «müsəlman əyalətlərinin idarə edilməsini tədqiq edərkən idarə edənlərin azgınlığından və xalqın əzabından insan əqli

dəhşətə gəlir. Burada artıq insanlıq tamamilə tapdanmış, yüksək ədalət yaddan çıxmışdır, qanun ancaq zülm etmək aləti olmuşdur».

XIX əsrin 30-cu illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar. Car-Balakən üsyanı. Müstəmləkə əleyhinə ilk böyük çıxış 1830-cu ildə Car-Balakən camaatlarının ərazisində baş verdi. Bu icmalar 1830-cu ilədək özlərinin daxili muxtariyyətini qoruyub saxlamışdılar. Lakin bu, mütləqiyyətin Qafqazda köhnə idarə sistemini rus hərbi idarəçiliyi ilə əvəz etmək kursuna zidd idi. Çarizmi azad icmaların muxtariyyətini ləğ etməyə təhrik edən əsas amillərdən biri hərbi strateji planlar idi: çar hakimiyyət orqanları camaat torpaqlarından dağlıların milli-azadlıq hərəkatını yatırmaq üçün istifadə etməyə cəhd edirdi. 1830-cu ilin əvvəlində Cara qoşun yeridən ruslar əhalinin müqavimətini qırdı və camaat torpaqlarında 1830-cu il 24 iyun tarixli xüsusi «Qaydalar» əsasında idarə olunan Car vilayəti təşkil edildi. Vilayətin idarə olunması Müvəqqəti vilayət idarəsinə həvalə edilirdi. Rəis və iki müşavir Rusiya hakim dairələrini, 6 kəndxuda isə camaatları təmsil edirdilər. Lakin sonuncular məşvərətçi səsə malik idilər və bütün işləri rəis və 2 məmur idarə edirdi.

Vilayətin əhalisi belə vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Dağlı hərəkatının nümunəsi də carlıları mübarizəyə ruhlandırır. 1830-cu ilin iyununda dağlıların dəstələri Car vilayətlərinin ərazisinə daxil olarkən bir çox sakinlər onlara qoşuldu. Üsyançılar nizami çar ordusunun qarşısında dura bilməyib, yenidən tikilməkdə olan Yeni Zaqatala qalası yaxınlığında məğlub oldular.

1830-cu il sentyabrın əvvəlində dağlıların rəhbərlərindən biri olan Həməzət bəyin 2 min nəfərlik dəstəsi Cara daxil oldu. Carlılar üsyan qaldırdılar və dağstanlılara qoşuldular. Yeni Zaqatala qalasında yerləşən çar qoşunu, demək olar ki, hər yerdən təcrid olundu. Oktyabrın 15-də baş verən döyüşdə üsyançılar çar qoşununu məğlub etdilər. Lakin kömək alan ruslar əks hücumla keçdilər. Dağlılar Cardan çəkildilər, üsyançılar isə düşmənin üstün qüvvələri ilə üz bəüz qaldılar. Çar qoşunu Car, Köhnə Zaqatala və Göyəm kəndlərini hücumla alaraq dağıtdı. 1830-cu ilin dekabrında dağlıların növbəti dəfə Cara daxil olması yeni həyəcanlara səbəb oldu. Bu dəfə ancaq Balakən əhalisi mübarizəyə qalxdı. Üsyançılar yenə də məğlub oldular.

Talış üsyanı. Bir neçə aydan sonra Azərbaycanın cənubunda – Talış əyalətində üsyan baş qaldırdı. Bu əyalətdə kəndlilərin əksəriyyətini – 72,6%-ni dövlət kəndliləri təşkil edirdi. Dağ mahallarında torpaqların çatışmazlığı, vergi yığanların zülmü və özbaşınalığı ilə daha da dərinləşən vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı kəndliləri əzab və ehtiyaclara məhkum edirdi. Sahibkar kəndliləri də ağır istismara məruz qalırdılar. Faktiki olaraq 1824-cü ildən xanlığı idarə edən mayor İlyinski ona verilmiş hakimiyyətdən açıq və kobud şəkildə istifadə edərək, rüşvət toplamaqla məşğul olurdu. Onun əmrinə əsasən xanlığın 14 sakini istintaqsız və məhkəməsiz Xəzər dənizində batırılmışdı. Xanlıq ləğv edildikdən və Rusiya-Iran müharibəsi qurtardıqdan sonra komendant Talışa öz mülkü kimi baxmağa başladı. Onun sərəncamına əsasən vergilər ikiqat həcmdə toplanırdı.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə xan bir çox bəylərlə birlikdə İrana qaçdı. 1831-ci il martın əvvəllərində Mir Həsən xan 30 silahlı atlı ilə Astara çayını keçərək Lənkəran tərəfə hərəkət etdi. Xanın gəlməsi xəbəri kəndli üsyanının başlanması üçün signal oldu. Talış əyalətinin 8 mahalından 5-i həyəcanlarla əhatə olunmuşdu.

1831-ci il martın 10-da üsyançılar Lənkərana yaxınlaşdılar və şəhəri qurudan qismən mühasirəyə aldılar. Üsyançılara qarşı mübarizə məqsədilə yerli əhalidən təşkil edilib Ərçivan kəndində yerləşdirilmiş süvari dəstə bütün heyəti ilə onların tərəfinə keçdi və qiyamçı xanın oğlu Abdulla bəyə qoşuldu. Çar qoşunları martın 20-də Abdulla bəyin dəstəsinə hücum etdi. Qısa müddət davam edən döyüşdə üsyançılar pərən-pərən salındı. Lənkəran qarnizonunun böyük hissəsinin şəhəri tərk etməsindən istifadə edən Mir Həsən xan martın 27-də Lənkərana lap yaxınlaşdı və gecə şəhərin ucqar hissəsinə daxil ola bildi. Lakin artıq martın 30-da hökumət dəstələri Lənkərana köməyə çatdılar və üsyançılar yaxınlıqdakı meşəyə çəkildilər. Martın 31-də ümumi sayı 500 nəfərdən ibarət olub, 2 topa malik olan nizami qoşun dəstələri üsyançılara hücum edərək onları pərən-pərən saldı, xanın Lənkəranı mühasirəyə almaq cəhdi pozuldu.

Üsyançıların böyük hissəsi, xan başda olmaqla, şəhərdən 15 verst aralıqda yerləşən Sələş kəndində, Abdulla bəyin başçılıq etdiyi digər dəstə isə Bədəlan kəndində yerləşdi. Aprelin 6-da çar qoşunları üsyançılara hücum edərək onları Sələşdən çıxardı. Səhərisi gün üsyançılar kəndi yenidən ələ keçirməyə cəhd göstərdilər, lakin toplardan və tüfənglərdən açılan atəş nəticəsində onlar geri çəkildilər. Bu məğlubiyyət Talış üsyanında dönüş nöqtəsi oldu. Məğlubiyyət kəndliləri ruhdan saldı və onlar kütləvi şəkildə üsyandan aralanmağa başladılar. Aprelin 14-də üsyanı yatırmaq üçün gətirilmiş qoşun Salyanda toplandı. Aprelin 22-də bu qoşun Lənkəranda xanın əsas dayaq məntəqələrindən olan Əmburan kəndinə doğru hərəkət etdi. Xana kömək edən Alar və Driq mahallarının naibləri hökumətlə gizli danışıqlara girərək çarizmin tərəfinə keçdilər. Aprelin 29-da qoşun Əmburandan xanın sonuncu dayaq məntəqəsi olan Driq mahalına hərəkət etdi. Mahal heç bir müqavimətsiz ələ keçirildi. Meşələrdə gizlənən xanın kiçik dəstəsinə həmin vaxt tüğyan edən vəba xəstəliyi böyük zərbə vurdu. Basovun kazak dəstəsi tərəfindən təqib edilən Mir Həsən xan mayın əvvəlində Lənkərana, sonra Astaraya qaçdı. Mayın 7-də xanın cəmisi 20 nəfərdən ibarət olan dəstəsi cənub sərhədini keçərək İrana döndü.

Quba üsyanı. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş ən böyük üsyan Quba üsyanıdır. Quba əyalətində kəndlilərin böyük hissəsinə dövlət kəndliləri təşkil edirdilər. Bu isə əyalətdə baş verən kəndli hərəkətinin xarakterinə həlledici təsir göstərdi. Əyalət kəndlilərinin narazılığının əsas mənbəyi iltizam sistemi idi. Bu sistemə görə, müxtəlif dövlət vergilərinin böyük hissəsi ayrı-ayrı şəxslərə iltizama verilmirdi. İltizamçılar kəndliləri amansızcasına soyub-talayırdılar. Otların iltizama verilməsi heyvandarlıqla məşğul olan kəndlilərin vəziyyətini xüsusilə ağırlaşdırırdı. 1835-ci ildə Quba əyalətinin bütün otlaqları praporşik Şergilov tərəfindən

iltizama götürülmüşdü. İltizamçı otlaqları soyğunçu şərtlərlə kəndlilərin istifadəsinə verir, kəndli torpaqlarını ələ keçirir, heyvanlarını Şamaxı əyalətinə sürüb aparan və quru otla saxlayan kəndlilərdən otlaq xərci alırdı.

Dövlət vergilərinin ağırlığını onları toplayarkən yol verilən görünməmiş özbaşınalıqlar daha da artırır. Polkovnik Gimbut komendant olduqdan sonra vilayətdə özbaşınalıq daha da gücləndi. Vergilər kəndlilərdən qanunla müyyənləşdirildiyindən bir neçə dəfə artıq toplanır, fərq isə komendant tərəfindən mənimsənildir. Əyalətin idarə edilməsi üzrə komendant köməkçiləri olan mahal naibləri də öz rəislərindən geri qalmırdılar. Müflisləşmiş kəndlilər dövlət boyunduruğunu daşımaq iqtidarında deyildilər və nəticədə vergi borcları sürətlə artırdı. Kəndlilərin vəziyyəti elə pisləşmişdi ki, 1836-cı ildə buğda və arpa ilə ödənilən natural vergini ödəməkdən imtina etdilər.

Hökumət dairələrinin Yuxarıbaş mahalı kəndlilərinə Varşavada yerləşən süvari müsəlman alayında xidmət üçün könüllülər vermək təklifi kəndlilərin səbr kasasını dolduran sonuncu damla oldu. Könüllülər tamamilə yerli əhali hesabına təchiz edilməli (silah, at, paltar və s.) olduğundan, əslində çarizm bu aktla çar hakimiyyət orqanlarının əlavə özbaşınalıqları üçün mənbə olan yeni mükəlləfiyyət tətbiq edirdi. Bu tələb kəndlilər tərəfindən əsgəri mükəlləfiyyətin başlanması kimi qəbul edildi və 1837-ci ilin aprelində əyalətdə kütləvi kəndli hərəkatının başlanmasına təkan verdi. Hərəkat Yuxarıbaş mahalında başlandı, sonra iki qonşu mahala yayılaraq tezliklə bütün əyaləti bürüdü.

Gündüzqala kəndində toplanan kətxudalar hərbi dairə rəisi Reutdan əyalətin əhalisini süvarilər verməkdən azad etməyi tələb etdilər. Tezliklə kətxudalar əlavə tələblə irəli sürdülər: dövlət mükəlləfiyyətlərinin azaldılması, komendant Gimbutun vəzifəsindən kənar edilməsi, əhalinin nifrət etdiyi iki mahal naibinin vəzifədən kənar edilməklə əyalətdən çıxarılması. Hərəkat çox sürətlə inkişaf edərək müstəmləkə və feodal əsarətinə qarşı çevrilmiş hərəkat xarakteri aldı. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyi hökuməti güzəştə getməyə məcbur etdi. Reutun adından elan olundu ki, Quba əyalətindən süvarilər cəlb olunmayacaqlar. Gimbutun və iki naibin vəzifələrindən götürülməsi tələbləri də yerinə yetirildi. Hökumət bu yolla kəndliləri sakitləşdirməyə, vaxt qazanmağa və əsas tələbləri unutturmağa ümid bəsləyirdi. Reutun taktikası özünü doğrultdu. Kəndlilər evlərinə dağılışdılar və bununla hərəkatın birinci mərhələsi başa çatdı.

1837-ci ilin avqustunda Quba əyalətində kütləvi silahlı üsyan başlandı. Ona Xuluq kəndinin kətxudası Hacı Məhəmməd rəhbərlik edirdi. dağlıların Şamil tərəfindən rəhbərlik edilən mübarizəsi də Quba əyalətindəki hadisələrin inkişafına, əhali arasında müstəmləkə əleyhinə əhval-ruhiyyənin güclənməsinə təsir göstərirdi. 1837-ci il avqustun əvvəlində Hacı Məhəmməd mürid Əli ilə görüşdü. Görüşdə Əli Şamilin Yuxarıbaş kətxudalarının adına ünvanladığı məktubunu ona verdi. Şamil onları çar hakimiyyət orqanlarının yalançı vədlərinə inanmamağa, əldə silah öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağırırdı. Avqustun 20-dən sonra Hacı

Məhəmməd üsyan bayrağını qaldırdı. Silahlı üsyana başlamaq çağırışını o, oğlunun Xuluq kəndində keçirilən və 3 yuxarı mahaldan 200-ə yaxın adamın, o cümlədən kətxudaların iştirak etdikləri toyunda irəli sürdü. Kətxudalar Hacı Məhəmmədə tərəfdar çıxdılar və kəndlərə çaparlar göndərərək, kəndliləri silahlı mübarizəyə çağırdılar.

Hadisələr çox sürətlə inkişaf edirdi. Artıq bir neçə gündən sonra, Barmaq mahalı istisna olmaqla bütün əyalət kəndli üsyanı alovlarına bürünmüşdü. Üsyançılar tərəfindən xan seçilmiş Hacı Məhəmməd Qubaya yaxınlaşdı və onun dörd verstliyində düşərgə saldı. Avqustun 30-da Qubanın mühasirəsi başlandı. Şəhəri qeyri-nizami hərbi qulluqçular da daxil olmaqla sayı təxminən 600 nəfər olan qarnizon qoruyurdu. Lakin onların gücünü üsyançılarda olmayan toplar xeyli artırırırdı. Bunu nəzərə alan üsyançılar şəhərə gizlicə daxil olmağı və düşməne eyni zamanda həm arxadan, həm də öndən zərbə vurmağı qərara aldılar. Sentyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə üsyançıların hər biri 4 min nəfərdən ibarət olan iki dəstəsi qərbdən və şərqdən qala divarlarına həmlə etdilər. Hacı Məhəmmədin ən yaxın silahdaşlarından olan kəndli Yarəlini başçılığı ilə sayı 4 min nəfər olan üçüncü dəstə gizlicə şəhərə daxil olmağa cəhd göstərdi. Əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa əsasən şəhərlilər üsyançılarla birgə çıxış etməli idilər.

Güclü tüfəng və top atəşləri üsyançılara qala divarları üzərinə qalxmağa imkan verməsi. Yarəlinin dəstəsinin xeyli hissəsi isə şəhərlilərin köməyi ilə gizlicə Qubaya daxil olaraq, şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirdi, şəhərin mərkəzində yerləşən meydana çatdı. Lakin bu zaman üsyançıları gördülər. Qoşun dəstəsi sürətlə üsyançılara hücum etdi. Top atəşi onları meydanı tərk etməyə məcbur etdi. Üsyançılar yaxınlıqdakı evlərə dağılışaraq, inadla soldatların hücumlarını dəf etməyə başladılar. Şiddətli döyüşdə üsyançılarla birlikdə çoxlu şəhərli də vuruşurdu. Lakin onların ayrı-ayrı evlərdə gizlənmiş pərakəndə qrupları təlim görmüş çar ordularına qarşı dura bilmədi. Axşama yaxın üsyançılar şəhərdən çıxarıldılar.

Kəndlilər Hacı Məhəmmədi tərk edərək, evlərinə dağılışmağa başladılar. Az qüvvə ilə mübarizəni davam etdirməyin mənasızlığını görən Hacı Məhəmməd kəndliləri evlərinə buraxmağı qərara aldı. Özü isə doğma kəndi Xuluqa gələrək, ailəsini götürüb Kürə xanlığına yola düşdü. O, burada Mirzə Məhəmməd xan tərəfindən ələ keçirilib hökumətə təslim edildi. Çar müstəmləkəçilərinin qurduğu məhkəmənin hökmü ilə Hacı Məhəmməd edam edildi. Üsyanın 44 fəal iştirakçısı hərbi məhkəməyə verildi. Yarəli isə dağlarda gizlənmə bildi. 1838-ci il Acıaxur döyüşündən sonra o da ruslara tabe oldu.

Şəki üsyanı. Çarizmin müstəmləkə zülmünün xüsusilə ağır olduğu Şəki əyalətində də çıxışlar baş verdi. 1837-ci ildə Şəki xanlığının İranda yaşayan sonuncu hakimlərindən birinin – Səlim xanın oğlu Hacı xan öz nümayəndəsi Məşədi Məhəmmədi əyalətə göndərdi. Özünü Şəki xanının varisi elan edən Məşədi Məhəmməd kiçik dəstə ilə hökumət tərəfindən ələ keçirildi. 1838-ci ilin iyulunda o, Nuxa həbsxanasından qaçdı, Dağıstana

gedərək burada rutullu Ağa bəylə əlaqə yaratdı. Həmin ilin avqustun sonlarında Ağa bəyin 5 minlik dəstəsi Şəki ərazisinə daxil oldu. Məşədi Məhəmməd də dəstədə idi. Xaçmaz mahalının bir çox sakini də dəstəyə qoşulmuşdu. Əyalətin iki başqa mahalında – Şəki və Vartaşen mahallarında əhali üsyançılara açıq-aşkar rəğbət bəsləyirdi.

Əhalinin köməyi rutullu Ağa bəyə sürətlə Nuxaya yaxınlaşmağa imkan verdi. Çar ordusu geri çəkilməyə və qala divarları arxasında gizlənməyə məcbur oldu. Komendant idarəsinin məmurları və varlılar da burada sığınacaq tapdılar. Qafqazın baş komandanı general Qolovinin çara verdiyi məlumata görə, «yoxsullar və avaralar» üsyançılara qoşulmuşdular.

Bir neçə gün ərzində Nuxa yaxınlığında üsyançılarla ordu arasında toqquşmalar baş verdi, lakin tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Sentyabrın əvvəllərində Nuxa qarnizonu kömək almağa başladı. Sentyabrın 3-də üsyançılar şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Qoşun üsyançıları təqib edərək, onları bir neçə dəfə məğlubiyətə uğratdı. Məşədi Məhəmməd İranda gizləndi. Şəki əyalətindəki həyəcanlar başa çatdı.

Şuşa üsyanı. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı baş vermiş üsyanların qan içində boğulmasına baxmayaraq, xalqımızın müqavimət gücü tükənməmişdi. 1840-1841-ci illərdə bəylərin və ağaların torpaqlarının müsadirə edilməsi, onların kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilərək ruslarla əvəzlənməsi, şəriət məhkəmələrinin məhdudlaşdırılması, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti əhalinin kütləvi etirazlarına səbəb olmuşdu.

Şuşa üsyanına hazırlıq işləri hələ 1843-cü ildə başlanmış və bu prosesdə baş ideoloq kimi Nuxa qazısı Əbdül Lətif Əfəndi çıxış etmişdir. Çar məmuru, baş ştab kapitanı Prujanovskinin raportundan aydın olur ki, Şuşa qazısı Əbdül Qasım üsyanın əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Üsyanı həyata keçirənlərin başında isə Hacı Hüseyn Kərbəlayi Mustafa oğlu dayanmışdır. Keçmiş İlisu sultanı Danyiel bəy, nuxalı podpolkovnik Süleyman xan, kapitan Rəhim bəy, Gövhər Ağa və b. şəxslər də üsyanı hazırlayanların sırasında olmuşlar. Üsyanın başlanması üçün bəhanə ermənilərin müsəlman əhalisinin dini hisslərini təhqir etmələri və erməni rəislərin başçılıq etdiyi yerli polis orqanlarının özbaşınalıqları olmuşdu. Şiə müsəlmanların matəm ayı olan Məhərrəm ayında ermənilər şadyanılıq etməklə fitnəkarlıqla müsəlmanları onlara qarşı adekvat hərəkətlər etməyə təhrik etmişdilər. Şəhərdə 3 gün toqquşmalar davam etmiş, dükanlar bağlanmışdı. Bir neçə nəfər ölmüş, xeyli sakin, o cümlədən erməni məmurlar xəsarət almışdılar. Həyəcanlar yalnız qazı Əbdül Qasımın müraciətindən sonra sakitləşmişdi. Üsyanın tez dayandırılmasının səbəblərindən biri sultan Daniyel bəyin qoşunlarının İlisu yaxınlığında ruslar tərəfindən məğlub edilməsi idi. Əgər Daniyel bəy qələbə çalsaydı, o zaman Nuxada və bir sıra bölgələrdə yeni üsyanların baş verməsi, Şuşa üsyanının isə bütün Qarabağı bürüməsi və ümumazərbaycan miqyası alması gözlənilirdi.

XIX əsrin 30-40-cı illərində baş vermiş üsyanlar Azərbaycan xalqının çarizmin milli və dini müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəsində ən mühüm mərhələlərdəndir. Məhz bu üsyanların nəticəsində imperiyanın hakim dairələri Azərbaycandakı siyasətlərinə yenidən baxmağa məcbur oldular.

XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar. Komendant idarə üsulunun ləğvi. Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant üsul-idarəsinin təsiri altında ləngidilirdi. Bu idarəçilik üsulu hətta ali çar məmurlarının etirafına görə, «dövlət gəlirləri üçün soyğunçu, diyarın rifahı, onun sakinlərinin səadəti və mənəviyyatı üçün məhvedici» oldu.

Komendant üsul-idarəsi dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan vururdu. Komendantlar, hərbi hissə komandirləri və Rusiya idarə aparatı ilə bağlı olan məmurlar yığılan vergilərin xeyli hissəsini mənimsəyir, xəzinənin torpağını və vəsaitini dağıdırdılar. Hərbi hissələrin zabitləri olan bu hərbi rəislər xəzinə gəlirlərinin sahibi və bölüşdürücüsü vəzifələrinin öhdəsindən gəlməyə qadir deyildilər.

Komendantların əllərində nəzarətsiz hakimiyyətin cəmlənməsi qeyri-məhdud sui-istifadələr doğururdu. Bunlar isə kütləvi silahlı kəndli çıxışlarının səbəblərindən biri idi. Çar hakimiyyət orqanları bunu aydın dərk edirdilər. Çarizmin Cənubi Qafqazda hokmranlığını möhkəmləndirməsinə nail olmaq cəhdi komendant üsul-idarəsinin ləğvini və onun yeni sistemlə əvəz olunmasını tələb edirdi. islahatın ləngidilməsini həm «ziyanlı, həm də təhlükəli» sayan imperiyanın hakim dairələri onun təxirə salınmadan həyata keçirilməsini tələb etməyə başladılar.

1837-ci ildə Cənubi Qafqaza senator Qanın sədrliyi ilə komissiya göndərildi. Ona yerlərdə müvafiq məlumatlar toplamaq və «Cənubi Qafqazın idarə olunması üçün müəssisələr» layihəsini tərtib etmək göstərişi verilmişdi. Lakin komissiya diyarın xüsusiyyətlərini öyrənmədi və Paskeviç, Kutaysov və Meçnikovun təklifləri əsasında artıq 1838-ci ilin əvvəllərində islahat layihəsini tərtib edərək, onu Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi üzrə komitənin təsdiqinə verdi. Komitə və Qafqaz hakimiyyət orqanları üzvlərinin layihəyə çoxsaylı qeydləri ilə əlaqədar olaraq, bu inzibati məhkəmə islahatı layihəsi ancaq 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən təsdiq edildi. 1841-ci il yanvarın 1-dən islahat hər yerdə tətbiq olundu.

İslahat Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunu dəyişərək, onu Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırdı. Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölünürdü. Quberniya və vilayət qəzalara (dairələrə), onlar isə öz növbəsində nahiyələrə (sahələrə) bölünürdü.

Azərbaycan torpaqlarının əksəriyyəti 7 qəzanı – Şamaxı (keçmiş Şirvan əyaləti), Şuşa (Qarabağ əyaləti), Nuxa (Şəki əyaləti), Lənkəran (Talış əyaləti), Bakı (Bakı əyaləti), Dərbənd (Dərbənd, Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətləri) və Quba (Samur dairəsi ilə birlikdə Quba əyaləti)

qəzalarını özündə birləşdirən Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil oldu. Dərbənd və Quba qəzaları xüsusi Dərbənd hərbi dairəsinə daxil edildi.

Çar hökuməti «parçala və hökm sür» prinsipini rəhbər tutaraq Azərbaycan torpaqlarının bəzi hissələrini – Qazax və Şəmşəddil distansiyaları ilə birlikdə Yelizavetpol qəzasını, Car-Balakən vilayəti və İlisu sultanlığından yaradılmış Balakən qəzasını, İrəvan qəzasını və Ordubad dairəsi ilə birlikdə Naxçıvan qəzasını Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil etdi. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı, onlardan çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə müvafiq gəlirdi. Azərbaycan ərazisində 32 nahiyə yaradılmışdı.

Cənubi Qafqazın ali idarəsi buradakı qoşunların baş rəisinin əlində saxlanılırdı. O, bilavasitə imperator tərəfindən təyin edilir və vəzifəsindən çıxarıldı. Baş rəis general-qubernatora nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, quberniya idarə orqanlarının qərarlarını ləğv etmək, məmurları vəzifələrindən uzaqlaşdırmaq və s. hüquqlara malik idi. Baş rəisin sədrliyi altında Baş İdarə Şurası fəaliyyət göstərirdi. Onun tərkibi imperatorun təyinatı üzrə Qafqaz hakimiyyət idarələrinin ali məmurlarından təşkil olunurdu. Şura Xəzər vilayət rəisi və Gürcüstan-İmeretiya qubernatorunun illik hesabatlarını, Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı rayonlarının təftişi üzrə materialları, quberniya və vilayət prokurorlarının etirazlarını, məhkəmə hökmlərinin dayandırılması məsələlərini, gəlirlər və xərclər smetasını, mükəlləfiyyətlərin qəzalar və şəhərlər arasında bölüşdürülməsini və diyarın idarə olunması üzrə digər mühüm məsələləri nəzərdən keçirirdi.

İslahat hərbi-komendant idarələrinin ləğvinə və onların ölkənin daxili quberniyalarındakı idarələrə müvafiq yeni idarələrlə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Quberniya idarələrinə ali hakimiyyətin nümayəndəsi olan qubernator, Xəzər vilayəti idarələrinə isə vilayət rəisi başçılıq edirdi. həm qubernator, həm də vilayət rəisi çarın fərmanı ilə təyin edilir və bilavasitə Qafqazın baş rəisinə tabe olurdular.

1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın **məhkəmə** sistemində mühüm dəyişikliklər etdi. Qəza məhkəməsi hakimlərdən, çar hakimiyyət orqanları və vergi verən təbəqələrdən olan iclasçıdan ibarət idi. Qəzanın polis və məhkəmə orqanlarında işlərin aparılması üzərində nəzarəti quberniya və vilayət prokurorlarının təqdimatı üzrə diyarın baş rəisi tərəfindən təyin edilmiş qəza prokurorları həyata keçirirdi.

Məhkəmə islahatı həm də bunda ifadə olundu ki, artıq cinayət işlərinə hərbi məhkəmələrdə yox, mülki məhkəmələrdə baxılırdı. Lakin bu islahatın əsas ideyalarından biri – məhkəmənin idarəçilik işindən ayrılması həyata keçmədi və məhkəmə səlahiyyətlərinin bir hissəsi nahiyədən tutmuş diyaradək Qafqaz hakimiyyət orqanlarının əlində qalmaqda idi.

Mülki işlərə ümumimperiya qanunlarına əsasən baxılırdı. Mülki məhkəmə prosesində əhalinin yoxsul təbəqələrinin müraciətini çətinləşdirən və onların narazılığını doğuran xeyli lüzumsuz formalizm nəzərdə tutulurdu.

1840-cı il qanunu ruhanilərin əlində ancaq nikah və vərəsəlik işlərini həll etmək hüququnu saxlasa da, Azərbaycanın yerli sakinləri bütün mülki-

hüquqi mübahisələrə görə şəriət məhkəmələrinə üz tutmaqda davam edirdilər. Çar hökuməti şəriət məhkəmələrinin saxlanılıb onlara nisbətən geniş hüquqlar verilməsindən, mütləqiyyətin sosial dayağı kimi müsəlman ruhaniləri ilə ittifaqı möhkəmləndirmək üçün istifadə etməyə can atırdı.

Inzibati-məhkəmə islahatının obyektiv olaraq bəzi müsbət cəhətləri var idi. Çünki o, feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasına şərait yaradırdı. Islahat vahid pul, ölçü və çəki sistemlərinin tətbiq olunmasını, rahdar vergisinin ləğvini sürətləndirirdi. Bu isə sabit olan idarə və məhkəmə sisteminin yaradılmasına gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar sənaye və ticarətin inkişafına şərait yaradırdı.

Lakin 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatı eyni zamanda çarizmin milli-müstəmləkə zülmünün daha da güclənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanlı məmurlar inzibati idarələrdən və məhkəmələrdən çıxarılır, hər yerdə onların vəzifələrinə rus məmurları təyin olunurdu. Bütün kargüzarlıq ancaq rus dilində aparılırdı. Xəzinə və xüsusi sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərdən alınan vergilər artırıldı, pul mükəlləfiyyəti tətbiq olundu, kəndlilər və şəhər yoxsullarının narazılığının daha da artmasına səbəb olan bir sıra digər tədbirlər həyata keçirildi.

Inzibati-məhkəmə islahatı çarizmin sosial dayağı məsələsini xeyli kəskinləşdirdi. Islahatın keçirilməsi zamanı hökumətdə mütləqiyyətin etibarlı dayağı ancaq rus zadəganlığı olmalı, onlar yerli bəylərin və ağaların tiyul torpaqlarında yerləşdirilməli idilər. Bəzi tərəddüdlərdən sonra Baş idarə şurasının Gürcüstan-İmeretiya quberniyası Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları və məliklərinin kəndlərin idarə olunmasından kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 13 fevral tarixli və Xəzər vilayəti bəylərinin kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 24 mart tarixli qərarlarına əsasən bəylər və ağalar özlərinin tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qərarlar əhalinin bütün təbəqələrinin narazılığına səbəb oldu.

Müstəmləkə əleyhinə çıxışların, kəndli həyəcanlarının yeni dalğası hökuməti həyata keçirilən siyasətə yenidən baxmağa məcbur etdi. Çar I Nikolay yerli əhalinin islahatdan narazılığının səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi müfəttişləri – hərbi nazir qraf Çernişev və Qafqaz Komitəsinin sədri stats-sekretar Pozeni Cənubi Qafqaza göndərdi. Çernişev və Pozen günahı o zaman artıq gözdən düşmüş Qanın üzərinə qoyaraq, bu islahatın uğursuzluğunu etiraf etməli oldular.

1842-ci ildə Qafqaz işləri üzrə yeni ümumimperiya orqanları – hərbi nazirin sədrliyi altında xüsusi komitə və imperiya dəftərxanasının ayrıca-IV şöbəsi yaradıldı. Çar hökuməti dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Zaqafqaziya diyarının Baş idarəsi əvəzinə 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyini təsis etdi. Canişin mütləqiyyətin «ali hüquqlarının» keşikçisi idi və ona müstəsna dərəcədə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Qraf S.M.Voronsov Qafqaz canişini təyin olundu. O, tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik idi və bütün hallarda bilavasitə imperatora müraciət edə bilərdi.

Diyarın inzibati-ərazi quruluşunda da dəyişikliklər edildi. 1846-1849-cu illərdə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətlərinin yerində 5 quberniya – Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd və İrəvan quberniyası yaradıldı. Bu inzibati-ərazi quruluşu Azərbaycan torpaqlarını daha da parçaladı; demək olar ki, bütün quberniyaların tərkibinə Azərbaycan torpaqları qatılmışdı.

Çarizmin feodallarla ittifaqının möhkəmləndirilməsi. XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış şərait mütləqiyyətə möhkəm sosial dayaq yaratmaq zərurətini diqtə edirdi. imperiya hökumətinə elə bir dayaq lazım idi ki, onun vasitəsilə kəndliləri idarə etsin, dağlıların azadlıq hərəkatını boğmaqda ona arxalana bilsin, Osmanlı Türkiyəsi ilə toqquşma təhlükəsi yaransa ondan yararlanınsın. Belə bir sosial dayaq ancaq yerli feodallar ola bilərdi.

1842-ci ildə Tiflisdə ağaların şəxsi hüquqları və onların həyata keçirilməsi yolları barədə məsələlərin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olan komitə işə başladı. 1843-cü ildə bu komitəni iki yeni komitə əvz etdi: biri «ali müsəlman silkinin», yəni Azərbaycan bəylərinin, digəri isə 1841-ci il reskripti ilə torpaqları müsadirə edilən ağalar məsələsi ilə məşğul olurdu.

Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibəti məsələsi M.S.Voronsovun canişinliyi dövründə həll edildi. 1846-cı il dekabrın 6-da çar I Nikolay canişinin adına reskripti imzaladı. Reskript feodalların həm irsi mülk torpaqları, həm də işğal zamanı onların malik olduqları tiyullar üzərində tam nəslə mülkiyyət hüququnu təsdiq edirdi. 1840-1841-ci illərdə müsadirə edilmiş torpaqlar üzərində ağaların və bəylərin mülkiyyətçilik hüququ da tanınırdı. Beləliklə, reskript torpaq üzərində feodalların xüsusi mülkiyyət hüququnu möhkəmləndirərək və feodalların torpaq fondunun toxunulmazlığını təmin edərək tiyuldar bəylərin öz mülkiyyətçilik hüquqlarının tanınması uğrunda apardıqları uzun müddətli mübarizəsinə bir növ yekun vurdu.

Xüsusi sahibkar kəndliləri formal olaraq dövlət kəndliləri dərəcəsinə şamil edildilər və müxtəlif adların (rəiyyət, rəncbər, nöker və s.) yerinə ümumi ad – «mülkədar tabelisi» adını aldılar. Kəndlilər «torpaqdan istifadə müqabilində haqq» kimi mülkədarın xeyrinə müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər. Eyni zamanda kəndlilər torpaq mülkiyyətçilərinin polis nəzarəti altına verildilər. Çar hökuməti feodalların torpaq üzərində mülkiyyət və kəndliləri idarə etmək hüquqlarını təsdiq edərək, əvəzində sədaqətlə xidmət göstərməyi, kəndli hərəkatına qarşı amansız mübarizə aparmağı tələb edirdi.

Reskriptlə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri»ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, yəni Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Quba və Dərbənd qəzalarının xüsusi sahibkar kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Yelizavetpol

qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi.

1847-ci il 20 aprel «Əsasnaməsi» torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlilin taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Kəndlini torpaqla təmin etmək vəzifəsini irəli sürən qanunverici, hər şeydən əvvəl, xəzinənin və dövlət təhlükəsizliyinin mənafeələrini müdafiə etməyi, sahibkarlar və dövlət üçün torpaq rentasının toplanmasını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sahibkar kəndliləri isə islahata qədərki dövrdə olduğu kimi 5 desyatindən az torpaq sahələrindən istifadə edirdilər.

«Əsasnamə»nin əsas maddələrindən biri kəndlilərin mükəlləfiyyətləri məsələsi idi. Qanun kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif növlərini, onların ödənilməsi və yerinə yetirilməsi üsullarını ətraflı surətdə şərh edirdi. Məlcəhət – torpaq sahəsinin kəndlilin vəsaiti hesabına becərilməsi şərtilə istənilən kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulunun sahibkarın xeyrinə ayrılan 1/10 hissəsi əsas məhsulla toplanan mükəlləfiyyət idi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını sahibkarların iş heyvanı, alətləri və toxumundan istifadə edərək becərdikləri təqdirdə, onlar məhsulun 1/5-dən çox olmayan hissəsini sahibkara verməli idilər. Bu maddə feodal asılı kəndlilərinin, rəncbərlər və nöqərlər kimi əvvəlki zümrələri, habelə var-yoxdan çıxmış rəiyyətlər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

«Əsasnamə» məhsulla ödənilən vergi ilə yanaşı, kəndlilərin bəylərin xeyrinə işləyib-ödəmə rentasını yerinə yetirmələri nəzərdə tuturdu. «Əsasnamə» hər kəndli ailəsi üzərinə sahibkarın tələbilə öz iş heyvanı və alətləri ilə ildə 18 gün ərzində onun təsərrüfatında işləmək üçün bir işçi vermək təəhhüdü qoyurdu. Hər ailədən işçi verməklə yanaşı, kəndlilər ildə bir-iki gün bütün kənd cəmiyyəti ilə, elliklə sahibkar üçün işləyərək (əvrəz), feodalın göstərişinə görə, kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə borclu idilər. Kəndlilər elliklə sahibkar malikanələrində arxlar və yollar çəkməli, köhnə tikililəri təmir etməli idilər. Maldarlar mal-qaranın sahibkar torpağında otarılması müqabilində məbləği müəyyənləşdirilməmiş xüsusi pul vergisi – çöpbaşı ödəməli idilər.

«Əsasnamə»yə görə, kəndlilər feodala nöqərlər də (hər həyətdən 1 kişi, hər 15 həyətdən bir qadın) verməli idilər. Qanun feodala kişi nöqərlərindən həm çöl, həm də ev işlərində istifadə etməyə icazə verirdi. Əvvəllər kəndlilər heç vaxt qadın nöqərlər vermirdilər. Çar müstəmləkəçilərinin özlərindən uydurduqları bu mükəlləfiyyət Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrinə hörmətsizlik idi və elə dərin hiddət doğurdu ki, tezliklə ləğv edildi. Ağalar və kəndlilər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirən 1847-ci il 28 dekabr «Əsasnamə»si də eynilə belə prinsiplərə əsaslanırdı.

NƏTİCƏ

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinin hökm sürməsi, vahid dövlətin olmaması onun qonşu dövlətlər tərəfindən işğalına şərait yaradırdı. Nəticədə Rusiya və İran arasında Azərbaycanı ələ keçirmək uğrunda mübarizə başladı və bu mübarizə onlar arasında müharibənin baş verməsi ilə nəticələndi. Onlar arasında bağlanan Gülüstan sülhü ilə Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi prosesi 1828-ci il Türkmənçay sülhü ilə tamamlandı. Nəticədə Azərbaycanın şimal torpaqları Araz çayı sərhəd olmaqla Rusiyaya, cənub torpaqları isə Qacarlar dövlətinə qatıldı.

Azərbaycanı işğal edən Rusiya müxtəlif bəhanələrlə yerli xanların hakimiyyətini ləğv edir, xanlıqların ərazisini və mülkiyyətini isə mənimsəyirdi.

Rusiyaya qarşı silahlı müqavimət göstərən xanlıqlar – Gəncə, Quba, Bakı – dərhal yox edilmişdi. Yermolov İrandan Tiflisə döndükdən sonra növbə vassal xanlıqlara çatdı. İranla yeni müharibə başlayacağı halda vassal xanlıqların Rusiyaya qarşı çıxacağını yaxşı anlayan baş komandan xan sülalələrini aradan götürmək üçün birbaşa təxribat üsulları işlətməkdən də çəkinmədi. 1819-cu ildə ilk olaraq Şəki xanlığı ləğv edildi. Sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xan erməni generalı Mədətovun göstərişi ilə zəhərlənərək öldürüldü. Bu haqda İran hökumətinin rəsmi bəyanat verməsinə baxmayaraq, xanlığın bütün xəzinəsi və mülkləri müsadirə edildi. Xan ailəsi var-yoxdan çıxarıldı. Həmin ildə Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə Şirvan xanlığı ləğv edildi. Qarabağ xanlığının bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə keçdi, saysız torpaq mülkləri, ilxı və sürüləri müsadirə edildi. 1826-cı ildə Talış xanlığının vassal varlığına da son qoyuldu.

İşğaldan sonra Şimali Azərbaycanda komendant üsul idarəsi yaradıldı, lakin, baş verən narazılıqlar və üsyanlar nəticəsində çarizm komendant üsul idarəsini ləğv etdi və Rusiyada olduğu kimi quberniya-qəza-sahə inzibati ərazi bölgüsünə keçildi.

Beləliklə, Rusiya XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın milli-dövlətçilik ənənələrini müvəqqəti olsa da, ləğv etdi, lakin tamamilə xalqın şüurundan silə bilmədi.